

Tilburg University

Van je familie moet je het hebben...Familiesolidariteit in Brabant in vergelijkend perspectief

van Oorschot, W.J.H.; Kalmijn, M.

Publication date:
2005

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

van Oorschot, W. J. H., & Kalmijn, M. (2005). *Van je familie moet je het hebben...Familiesolidariteit in Brabant in vergelijkend perspectief*. Kenniscentrum Ouderen van de Provincie Noord-Brabant.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

VAN JE FAMILIE MOET JE HET HEBBEN...

Familiesolidariteit in Brabant in vergelijkend perspectief

Prof. Wim van Oorschot
Prof. Matthijs Kalmijn

Departement Sociaal-culturele Wetenschappen
Universiteit van Tilburg
November 2005

VAN JE FAMILIE MOET JE HET HEBBEN....

Familiesolidariteit in Brabant in vergelijkend perspectief

1. Inleiding

2. Intergenerationele rechtvaardigheid en solidariteit: een probleem?

- 2.1 Intergenerationele onrechtvaardigheid
- 2.2 Intergenerationele solidariteit

3. Familiesolidariteit in Brabant (en Nederland)

- 3.1 Data en vraagstellingen
- 3.2 Methodische noot
- 3.3 Steunuitwisseling tussen ouders en kinderen
- 3.4 Normen over intergenerationele solidariteit
- 3.5 Regionale verschillen
- 3.6 Regio-effecten of compositieverschillen?
- 3.7 De determinanten van steun, normen, en gelegenheden

4. Ouderen eerst....: solidariteit met ouderen en andere kwetsbare groepen

5. Samenvatting en conclusies

Tot slot

Geraadpleegde literatuur

Auteurs

Prof. Wim van Oorschot

Hoogleraar sociologie op het terrein van verzorgingsstaat en sociaal beleid.

Correspondentie-adres: UvT, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg, tel: 013-4662794, email: w.v.oorschot@uvt.nl, homepage: <http://spitswww.uvt.nl/~worschot/>

Prof. Matthijs Kalmijn

Hoogleraar sociologie op het terrein van gezin en levensloop.

Correspondentie-adres: UvT, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg, tel: 013-4662246, email: m.kalmijn@uvt.nl, homepage: <http://home.hetnet.nl/~m.kalmijn/>

VAN JE FAMILIE MOET JE HET HEBBEN....

Familiesolidariteit in Brabant in vergelijkend perspectief

1. INLEIDING

Het Brabants Kenniscentrum Ouderen is geïnteresseerd in de vraag hoe het zit met de solidariteit tussen de generaties. Is hier werkelijk sprake van een probleem, zoals het openbaar debat in Nederland over de intergenerationele solidariteit lijkt te suggereren? Is het werkelijk zo, dat het evenwicht van geven en nemen tussen de generaties verbroken is, waarbij per saldo de ouderen netto-ontvangers van zorg, zekerheid en inkomen zijn geworden en de jongeren netto-gevers? Vormt de categorie ouderen, als gevolg van de vergrijzing en de daarmee samenhangende kosten van pensioenen en gezondheidszorg, in toenemende mate een financiële last, die jongere generaties niet meer willen dragen? Is de individualisering van gezin, familie en samenleving zo ver doorgeslagen, dat ouderen ook in de private, informele sfeer niet meer op de solidariteit van jongeren kunnen rekenen? Met andere woorden, hoe staat het met de feitelijke solidariteit tussen de generaties en hoe staat het met de bereidheid van jongeren om die solidariteit nog langer op te brengen?

Het Brabants Kenniscentrum Ouderen heeft het Departement Sociaal-culturele Wetenschappen van de Universiteit van Tilburg gevraagd om een rapport met gegevens over solidariteit tussen de generaties in Brabant. In eerste instantie was het Kenniscentrum vooral geïnteresseerd in de vraag naar het saldo van feitelijke overdrachten, maar het werd al snel duidelijk dat hiervoor een veelheid aan gegevens nodig is, die niet beschikbaar is. Noch als het gaat om formele stromen van geven en nemen (belastingen en premies aan de ene kant en pensioenen en zorguitgaven aan de andere kant), noch als het gaat om informele stromen (onderlinge materiële en immateriële hulpverlening tussen ouderen en jongeren). Een traditionele ‘accounting’ benadering bleek dus niet haalbaar. Daar komt bij dat de kritiek die op zo’n benadering geleverd is, de relevantie ervan tamelijk twijfelachtig maakt. In overleg tussen Departement en Kenniscentrum is dan ook besloten om het thema van de solidariteit tussen Brabantse ouderen en jongeren op een andere manier te onderzoeken, die wel haalbaar en zinnig is.

Primair staan in dit rapport twee vragen centraal:

- Hoe zit het concreet met het feitelijk *solidaire gedrag* - wat geeft en neemt men in feite binnen de Brabantse families;
- Hoe staat het met de *solidariteitsnormen* - hoe denkt men over geven en nemen tussen ouders en kinderen?

Deze vragen kunnen beantwoord worden op basis van de *Netherlands Kinship Panel Study*. Het gaat hier om een onderzoek onder ruim 8.500 respondenten en hun familieleden in heel Nederland. Dit onderzoek is uitgevoerd door een team van onderzoekers van de Universiteit van Utrecht, de Universiteit van Tilburg, de Universiteit van Amsterdam, en het NIDI in Den Haag (zie voor nadere informatie: P. Dykstra et al., 2004). Het is mogelijk gemaakt door een grootschalige subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

De NKPS-bevindingen over de Brabantse familiesolidariteit worden in een ruimer perspectief geplaatst. Op de eerste plaats vindt er een Nederlandse vergelijking plaats. Het betreft de vraag of de Brabantse familiesolidariteit verschilt van het algemene Nederlandse patroon en van die nadere deelregio's van Nederland: Is ze groter of kleiner, anders van karakter, meer of minder intensief? Op de tweede plaats vergelijken we de solidariteit ten aanzien van ouderen met die van andere groepen. Hoe verhoudt de solidariteit ten opzichte van ouderen zich tot die met andere groepen, die in de samenleving een kwetsbare positie innemen, zoals zieken en arbeidsongeschikten, werklozen en immigranten? Als de solidariteit in de moderne verzorgingsstaat onder druk staat, zijn het dan met name de ouderen die het moeten ontgelden, of juist andere groepen?

In het navolgende worden de hier gestelde vragen beantwoord. Maar eerst gaan we in meer algemene zin kort in op de kwestie van de intergenerationele rechtvaardigheid en solidariteit. Waarom overheerst hier pessimisme, met andere woorden, waarom wordt het algemeen als een probleem gezien en wat is zoal ingebracht tegen de argumenten van pessimisten?

2. INTERGENERATIONELE RECHTVAARDIGHEID EN SOLIDARITEIT: EEN PROBLEEM?

Dat er een spanning zou kunnen bestaan tussen de wensen en belangen van oudere en jongere generaties is geen nieuwe gedachte. De term generatieconflict dateert al van de jaren zestig van de vorige eeuw. Het betrof toen echter vooral een conflict om politieke en culturele macht. Op dit moment wordt de spanning tussen de generaties vooral gezien vanuit een economische perspectief. De centrale gedachte is dat jongeren heden ten dage onevenredig veel bijdragen aan de zorg, zekerheid en inkomens van (toekomstige) ouderen, en dat dit er toe zal leiden dat jongeren zich hier tegen zullen verzetten. Algemeen wordt verondersteld dat het probleem nog versterkt wordt door het proces van individualisering, waardoor familiebanden en familiesolidariteit sterk afgenomen zouden zijn. Met andere woorden, het probleem dat zich voordoet in de publieke sfeer van de formele arrangementen die welvaart verdelen tussen generaties, zou geen buffer vinden in de informele sfeer. Integendeel zelfs. Laten we de twee problemen, de intergenerationele onrechtvaardigheid in de publieke sfeer en de intergenerationele solidariteit in de private sfeer, eens nader bekijken. Is er sprake van een probleem?

2.1 Intergenerationele onrechtvaardigheid

Het idee dat er sprake zou zijn van een economische, intergenerationele onrechtvaardigheid en dat dit mogelijk zou leiden tot een serieus generatieconflict kwam voor het eerst op in Amerika in de jaren tachtig van de vorige eeuw (Preston, 1984). Het heeft zich sindsdien verspreid over vrijwel alle Europese landen. De Europese Commissie uit zijn bezorgdheid in zijn bijdrage aan het Internationale Jaar van de Ouderen van de Verenigde Naties en pleit voor een Europa voor alle leeftijden, met meer welvaart en solidariteit tussen de generaties (EU, 1999). In Nederland staat de kwestie ook al een aantal jaren op de politieke agenda en er zijn verschillende studies verschenen, die proberen een nader licht op de situatie te werpen (Zie bijvoorbeeld het rapport *Generatiebewust Beleid* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uit 1999).

Het is duidelijk dat de zorg om intergenerationele onrechtvaardigheid zijn basis vindt in de vergrijzing van de Westerse verzorgingsstaten. De centrale vraag is of de samenleving de groeiende kosten van pensioenen en gezondheidszorg op kan blijven brengen. In de afgelopen

decennia zijn de maatschappelijke kosten van deze voorzieningen voor ouderen sterk opgelopen. Niet alleen omdat er meer ouderen komen, die pensioenen en zorg nodig hebben, maar ook omdat ouderen steeds ouder worden, waardoor ze langer die voorzieningen nodig hebben. Daarnaast is er al jaren een toenemende trend naar vervroegde pensionering, die een extra druk op de pensioenlasten legt. Bovendien ontwikkelt de medische technologie zich steeds verder, waardoor het aanbod van en de vraag naar zorg en behandeling toeneemt. Hierdoor stijgen de gezondheidszorgkosten sterker, dan enkel op grond van demografische ontwikkelingen het geval zou zijn. Een belangrijk aspect van het probleem van intergenerationale rechtvaardigheid is, dat de geschetste ontwikkelingen plaatsvinden in een periode waarin de verzorgingsstaat en de nationale economie toch al sterk onder druk staan. In eerste instantie als gevolg van de economische crises in de jaren tachtig en begin jaren negentig van de vorige eeuw, maar meer recent doen de gevolgen van een toenemende globalisering en de daarmee gepaard gaande internationale concurrentie met minder ontwikkelde verzorgingsstaten zich gelden. Aangezien de middelen die nodig zijn voor pensioenen en zorg voornamelijk opgebracht worden door de actieve bevolking, die belastingen en premies betaalt, wordt regelmatig de vraag gesteld in hoeverre dit nog kan¹ en in hoeverre dit nog terecht is. Is er niet een scheefgroei ontstaan tussen de plichten van werkende, jongere generaties en de rechten van oudere, gepensioneerde generaties?

Het is natuurlijk zo dat geen enkele generatie alleen maar ontvangt, noch is er een enkele generatie die alleen maar betaalt. De vraag moet daarom preciezer gesteld worden, namelijk: heeft de ene generatie per saldo meer profijt van de verzorgingsstaat, dan de andere? Zo ja, dan zou er sprake zijn van intergenerationale onrechtvaardigheid, omdat de ene generatie netto-ontvanger zou zijn en de andere netto-betaler. In zo'n geval zou er een mogelijke reden zijn voor een afname van de solidariteit tussen de generaties.

Er zijn verschillende studies geweest die geprobeerd hebben het profijt-saldo van generaties te meten en onderling te vergelijken. Niet alleen in Amerika (Kotlikoff, 1992), maar ook in Europa (Becker, 2000) en in Nederland (WRR, 1999). Dergelijke 'generational accounting' studies stellen voor verschillende leeftijdscohorten een actuele en toekomstige kosten-baten vergelijking op, waarin de belastingen en premies die ze betalen in het kader van de verzorgingsstaat afgezet worden tegen wat ze aan uitkeringen en zorg (zullen) ontvangen. Niet zelden leiden ze inderdaad tot de conclusie dat er sprake is van een scheefgroei in rechten en plichten. Het is met name de generatie van de na-oorlogse geboortegolf, die straks een onevenredig grote last gaat betekenen voor de jongere generaties.

Echter, de 'generational accounting' benadering heeft zware kritiek te verduren, waardoor de zeggingskracht ervan sterk aan waarde inboet. Attias-Donfut en Arber (2000), maar ook de WRR in zijn rapport (WRR, 1999) wijzen o.a. op de volgende problemen:

1. Er liggen aan de berekeningen vele assumpties ten grondslag, die soms uiterst kwetsbaar zijn. Vaak wordt er bijvoorbeeld uitgegaan van een gelijk blijven van pensioen- en zorgsystemen, of van een proportioneel gelijkblijvend beroep op zorgvoorzieningen. Dergelijke assumpties maken het rekenen wat gemakkelijker, maar het is zeer de vraag of ze terecht zijn. In de mate dat ze in de praktijk niet juist blijken te zijn, zullen werkelijke profijtsaldo's sterk kunnen afwijken van de berekende.

---

¹ We besteden in dit rapport geen aandacht aan deze vraag: of en in hoeverre de Nederlandse beroepsbevolking en economie financieel in staat zijn om de groeiende vergrijzingskosten te dragen. Zie hiervoor o.a. het WRR-rapport *Generatiebewust Beleid* uit 1999.

2. Er kunnen zich in de toekomst onvoorziene omstandigheden voordoen, die de berekeningen op losse schroeven zetten. Het valt bijvoorbeeld niet te voorspellen wat de toestroom van immigranten zal zijn en wat dat zal betekenen voor de omvang en productiviteit van de toekomstige Nederlandse beroepsbevolking. Evenmin valt te voorzien hoe de technologie zich zal ontwikkelen en wat voor invloed dat heeft op de toekomstige arbeidsproductiviteit.
3. Accounting studies nemen veelal niet de mogelijke welvaartverschillen tussen de huidige en toekomstige samenlevingen in beschouwing. Zo gaan ze er vaak van uit dat de pensioenen van toekomstige generaties een zelfde hoogte hebben als die van huidige ouderen. Dit doet echter onrecht aan de verwachte profijt-balans van de toekomstige generaties, die zo kunstmatig slechter uitvalt, dan in de praktijk het geval zou kunnen zijn.
4. Het belangrijkste bezwaar is echter, dat accounting studies slechts een zeer beperkte profijt-balans opmaken van enkel de financiële bijdragen en ontvangsten van generaties. Het zijn bovendien enkel nog de bijdragen en ontvangsten, die samenhangen met de formele arrangementen die de verzorgingsstaat ingesteld heeft op het terrein van zorg, zekerheid en inkomen. Wil men werkelijk de maatschappelijke lusten en lasten van generaties meten en vergelijken, dan moet men ook rekening houden met wat generaties op andere maatschappelijke terreinen voor elkaar betekenen en wat ze voor elkaar betekenen in de informele sfeer. Men wijst er in dit verband bijvoorbeeld op, dat de huidige generatie ouderen weliswaar relatief weinig aan premies en belastingen heeft betaald, maar ze hebben wel met hun arbeid de naoorlogse verzorgingsstaat opgebouwd. Ze hebben zelf relatief weinig onderwijs genoten, maar ze hebben wel hun kinderen *en masse* onderwijs kunnen laten volgen. Meer in het algemeen is het zo, dat accounting studies geen enkele aandacht besteden aan het feit dat jongere generaties als het ware een min of meer complete samenleving over kunnen nemen van oudere generaties, inclusief het sociale en culturele kapitaal die daar deel van uitmaken. Zoals gezegd, accounting studies houden ook geen rekening met geven en nemen in de informele sfeer, tussen (groot)ouders en (klein)kinderen. We zullen later zien dat dergelijke informele overdrachten, van goederen, diensten en vooral ook geld, zeer belangrijk zijn en dat per saldo ouderen vaak de netto-betalers zijn.

Kortom, ten aanzien van de kwestie van intergenerationele rechtvaardigheid kunnen we stellen dat er in de formele, financiële sfeer tussen generaties verschillen bestaan in profijtbalansen, en dat het erop lijkt dat de huidige generatie jongeren er slechter vanaf komt, dan de generatie die nu oud is of binnenkort wordt. Maar de berekeningen van de balansen zijn gebaseerd op aannames die geen recht lijken te doen aan de werkelijkheid. Daarnaast is het zo dat de berekeningen een zeer eenzijdig en beperkt beeld opleveren. Onvoldoende aandacht wordt geschonken aan de overdrachten van cultureel en sociaal kapitaal en aan het geven en nemen in de informele familiesfeer.

2.2 Intergenerationele solidariteit

Naast een onrechtvaardige verdeling van lusten en lasten tussen de generaties wordt vaak als probleem gezien dat de moderne familie, als gevolg van het individualiseringsproces, in structurele en culturele zin zo veranderd is, dat de hulpbereidheid tussen familieleden onderling sterk zou zijn afgenomen. De structurele verandering bestaat er uit dat er ten opzichte van vroeger minder generaties in een gezin wonen (ouderen wonen niet meer bij hun kinderen in), dat gezinnen kleiner zijn (minder kinderen per gezin, meer alleenstaande

huishoudens), dat de gezins- en huwelijksband losser is geworden (meer samenwonen, meer echtscheidingen), dat ze daardoor vaak korter duren en dat de taakverdeling tussen mannen en vrouwen zo veranderd is, dat de zorgtaken meer onder druk staan. In culturele zin is het zo dat gezinsleden meer een individuele plaats krijgen toegewezen, waarbij het belangrijker gevonden wordt dat ze een eigenstandige positie hebben met eigen ontplooiingsmogelijkheden. De moderne norm is dat generaties binnen een gezin en een familie een grote mate van autonomie hebben ten opzichte van elkaar. Samengenomen zouden de vermindering van het aantal banden, hun lossere karakter en de norm van individuele autonomie, geleid hebben tot een afname van de solidariteit en hulpbereidheid tussen de generaties.

Volgens sommigen heeft de verzorgingsstaat de verbrekking van familiebanden en de afname van familiesolidariteit versterkt (Popenoe, 1988). De kern van de redenering is dan dat uitkeringen, zoals pensioenen en bijstand, de economische zelfstandigheid van familieleden vergroten, waardoor ze minder afhankelijk worden van elkaar. Kinderen hoeven hun bejaarde ouders niet meer financieel te ondersteunen of in huis te nemen, omdat de AOW er is en er zorgvoorzieningen zijn. Vrouwen zijn minder gebonden aan hun echtgenoot, omdat ze na echtscheiding indien nodig aanspraak kunnen maken op bijstand en op huisvesting. Kinderen zijn voor de bekostiging van hun studie niet meer primair afhankelijk van hun ouders vanwege de studiefinanciering, etc.

Echter, het is nog maar zeer de vraag of deze visie op de moderne familiesolidariteit juist is. Sommigen wijzen er op dat de familiebanden die mensen hebben weliswaar minder in aantal zijn geworden, maar dat ze in intensiteit juist zijn toegenomen (Attias-Donfut & Arber, 2000). In het moderne, kleinere gezin is er alleen al getalsmatig meer ruimte voor dieper persoonlijk contact tussen de leden. De aandacht die men voor elkaar heeft hoeft tussen minder leden verdeeld te worden. Verder is het zo dat door de norm van autonomie de relatie tussen ouders en kinderen van karakter is veranderd. Er is minder sprake van een afstandscheppende gezagsrelatie, waardoor er meer ruimte is voor dieper menselijk contact. De moderne verzorgingsstaat zou in deze visie juist ruimte scheppen voor intensievere, informele solidariteit, precies omdat ze de relaties ontlast van de zorg- en inkomensafhankelijkheid. Daarnaast biedt de verzorgingsstaat aan mensen extra mogelijkheden om familiesolidariteit tot uiting te brengen en daardoor te cultiveren. Door zaken als minimumloon, arbeidstijdenwetgeving, zorgverlof en werkloosheidsuitkeringen hebben jongere, werkende generaties meer tijd om aandacht te besteden aan familieleden, terwijl pensioenen ouderen in de gelegenheid stellen giftrelaties te onderhouden met hun kinderen en kleinkinderen. In ruimer perspectief wordt er ook op gewezen dat de privé-sfeer en familierelaties voor mensen belangrijker worden, omdat deze de mogelijkheid bieden zich af te schermen van het moderne, complexe en massale openbare leven, waarin men zich onzeker en onveilig voelt. De moderne mens zou zich meer in gezin en familie terugtrekken vanwege een behoefte aan intimiteit, identiteit en een gevoel van veiligheid.

Kortom, er heerst het idee dat de familiesolidariteit sterk onder druk is komen staan als gevolg van individualisering en verzorgingsstaat, maar van de andere kant lijken de materiele en gevoelsmatige basis voor intergenerationele solidariteit in de moderne samenleving juist groter te zijn geworden. Er lijkt dus niet zozeer sprake te zijn van een 'verloren solidariteit', maar van een 'veranderde solidariteit' (Daatland & Herlofson, 2003).

De vraag rest wat er in de werkelijkheid het geval is.

3. FAMILIESOLIDARITEIT IN BRABANT (en Nederland)

3.1 Data en vraagstellingen

Het hierboven geschetste debat is in Nederland lange tijd in een empirisch vacuüm gevoerd. Met andere woorden, er werden argumenten voor en tegen de rol van de familie gegeven, maar er was erg weinig bekend over wat de familie feitelijk deed aan zorg en nog minder kennis bestond er over de feitelijke werking van mogelijke belemmerende en bevorderende factoren.

NKPS (Netherlands Kinship Panel Study)

Om die reden is in Nederland enkele jaren geleden een grootschalig onderzoek gestart naar de mate waarin en manieren waarop familieleden elkaar ondersteunen. Het gaat hier om het NKPS-onderzoek onder ruim 8.500 respondenten en hun familieleden in heel Nederland. Dit onderzoek is uitgevoerd door een team van onderzoekers van de Universiteit van Utrecht, de Universiteit van Tilburg, de Universiteit van Amsterdam, en het NIDI in Den Haag (P. A. Dykstra et al., 2004) en wordt mogelijk gemaakt door een grootschalige subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Het begrip familiesolidariteit

Op basis van dit materiaal wordt in het onderhavige rapport ingezoomd op de rol van familie in Brabant. Kern van de analyses vormt het begrip familiesolidariteit (Bengtson & Roberts, 1991; M. Silverstein & Bengtson, 1997). Dit kan worden gedefinieerd als de mate waarin mensen bereid zijn om voor familieleden te zorgen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt in gedrag enerzijds, en (persoonlijke) normen anderzijds. Bij gedrag wordt nagegaan welke feitelijke steun er wordt uitgewisseld, bij normen wordt nagegaan in welke mate mensen vinden dat men steun aan familieleden zou moeten geven. De gedrags- en de normaspecten worden afzonderlijk geanalyseerd.

Solidair gedrag: tweerichtingsverkeer

De volgende vormen van steun worden bekeken:

- materiële steun (geld en goederen),
- steun bij praktische zaken (bijvoorbeeld klusjes in huis, iemand vervoeren),
- steun bij huishoudelijke zaken (bijvoorbeeld boodschappen doen, schoonmaken),
- advies geven bij belangrijke problemen.

Hierbij beperken we ons tot steun tussen ouders en kinderen. Belangrijk is om de steunverlening in beide richtingen te bekijken, dus zowel van ouders naar kinderen als van kinderen naar ouders.

Gelegenheid voor steun

We kijken tevens naar twee factoren die de steunverlening kunnen bevorderen of belemmeren: de frequentie van contact en de geografische afstand. Hoe meer contact er is en hoe dichterbij men woont, hoe makkelijker het is om steun te geven en hoe beter men kan signaleren of er behoefte is aan steun. De contactfrequentie wordt ook wel gezien als een vorm van steun op zichzelf. Immers, het hebben van contact voorziet in een sociale behoefte van de ouder. Tevens is de contactfrequentie een indirecte indicator voor allerlei moeilijk meetbare vormen van steun (M. Kalmijn & Dykstra, 2004).

Solidariteitsnormen

Om normen te meten worden de volgende opvattingen bekeken:

- opvattingen over de wenselijkheid/noodzaak van steun aan ouders,
- opvattingen over de wenselijkheid/noodzaak van steun aan kinderen,
Voor alle vier de domeinen zijn een flink aantal attitudevragen gesteld zodat per domein betrouwbare schalen kunnen worden ontwikkeld.

Onderzoeksvraag 1: De sterkte van familiesolidariteit: Brabant en daarbuiten

Het eerste doel van de onderhavige studie is om een systematische beschrijving te geven van de sterkte van familiesolidariteit. De focus is hier op volwassen en zelfstandig wonende kinderen met één of meer (levende) ouders. Hoeveel uitwisselingen zijn er tussen familieleden, in welke richting gaat de verlening van steun, en wat zijn de opvattingen die mensen hierover hebben?

Bij deze beschrijvende vragen zal een beeld gegeven worden van de situatie in Brabant. Om de cijfers over Brabant beter te kunnen interpreteren zal een vergelijking worden gemaakt tussen Brabant en de overige provincies in Nederland. De impliciete vergelijking in de vraag naar 'de Brabantse situatie' wordt zo expliciet gemaakt.

Bij de vraag of er verschillen zijn tussen Brabant en de overige regio's van Nederland, zal ook nog gekeken worden in hoeverre zulke verschillen te wijten zijn aan verschillen in de samenstelling van de bevolking in de regio's. Is er sprake van een echt 'Brabant' effect, of zijn de geobserveerde verschillen slechts schijnbaar? Hierbij wordt dan vooral gekeken naar kenmerken die in de tweede vraag aan de orde komen, zoals de religieuze samenstelling, het opleidingsniveau, enzovoort.

Onderzoeksvraag 2: Verschillen in familiesolidariteit in Brabantse families

Het tweede deel van de studie richt zich op onderlinge verschillen in familiesolidariteit (binnen Brabant). In sommige families wordt meer steun gegeven dan in andere families, en ook opvattingen verschillen sterk. Om deze verschillen in kaart te brengen wordt gekeken naar de volgende factoren: (a) religie, (b) opleidingsniveau, (c) urbanisatiegraad (stad versus platteland), (d) gezinsgrootte (het aantal kinderen dat de ouders in onze steekproef hebben), en (e) sekse. Voor elk van de vormen van steun en voor elk van de vier verschillende soorten opvattingen laten we zien hoe sterk groepen verschillen. Verschillen tussen vaders en moeders en tussen zonen en dochters zullen ook worden betrokken bij de analyses maar vormen geen hoofddoel.

3.2 Methodische noot

In de analyse van steun en contact, zijn ouders de respondenten. Aan hen is gevraagd hoeveel steun zij geven en hoeveel steun zij ontvangen. Voor alle ouders is steeds in detail doorgevraagd over twee willekeurig geselecteerde kinderen. De kinderen zijn zelf ook ondervraagd, maar die gegevens analyseren we hier niet. We bekijken dus geven en ontvangen vanuit het perspectief van de ouder. Het gaat overigens om biologische kinderen. Beide ouder-kind-dyades zijn in de analyses betrokken. Alleen kinderen die zelfstandig wonen zijn opgenomen. Het totaal aantal ouder-kind dyades bedraagt 4894. De gemiddelde ouder in deze selectie is 61 jaar oud.

Voor de analyse van normen zijn alle respondenten betrokken, ongeacht hun levensfase. Hier gaat het om 7182 respondenten met een gemiddelde leeftijd van 47.

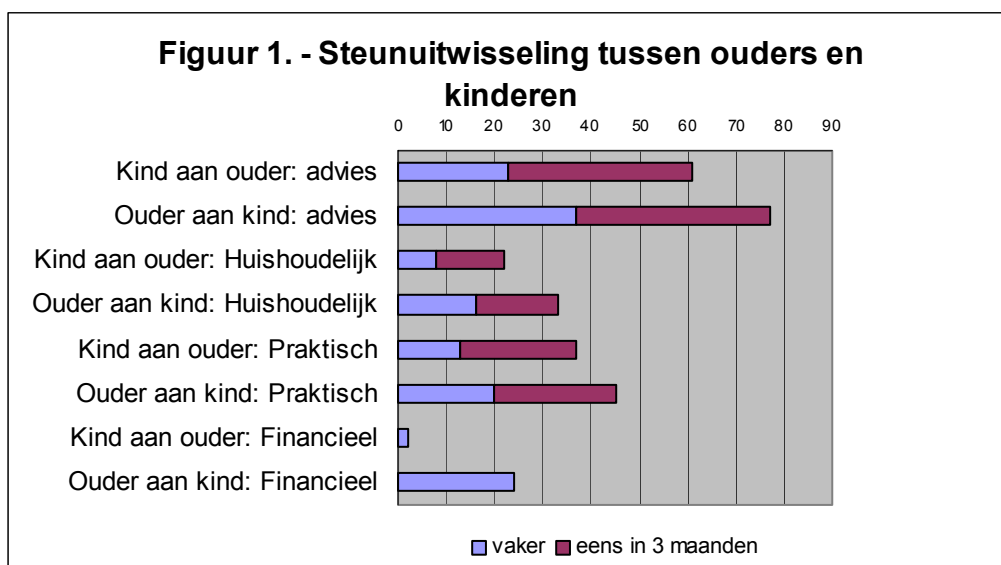
De regio-indeling is als volgt: Brabant, Noord (Groningen, Friesland, Drenthe), Midden (Overijssel, Gelderland), Zuid (Limburg), en Randstad (Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland). Zeeland en Flevoland zijn niet opgenomen omdat ze op zichzelf niet voldoende eenheden bevatten.

3.3. Steunuitwisseling tussen ouders en kinderen

In Figuur 1 laten we zien hoeveel hulp kinderen aan hun ouders geven en hoeveel steun ouders aan hun kinderen geven. We beperken ons tot het geven van steun in de afgelopen drie maanden en kijken zowel naar mensen die dat incidenteel hebben gedaan als naar mensen die dat meerdere keren hebben gedaan.

Uit de gegevens in Figuur 1 blijkt dat relatief veel kinderen steun geven aan hun ouders: ruim 60 procent geeft advies, ruim 20 procent geeft huishoudelijke hulp, en bijna 40 procent heeft hulp met andere praktische zaken. Financiële hulp wordt zeer zelden gegeven. We zien ook dat kinderen minder vaak deze vormen van steun geven aan hun ouders, dan andersom. Hier komen we op terug.

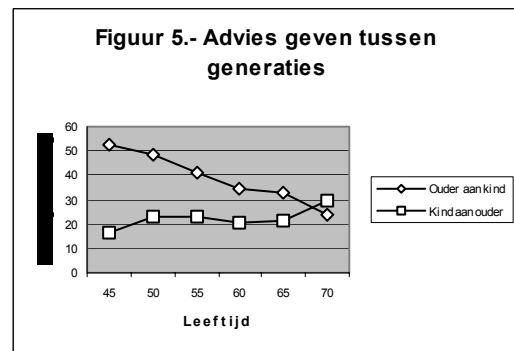
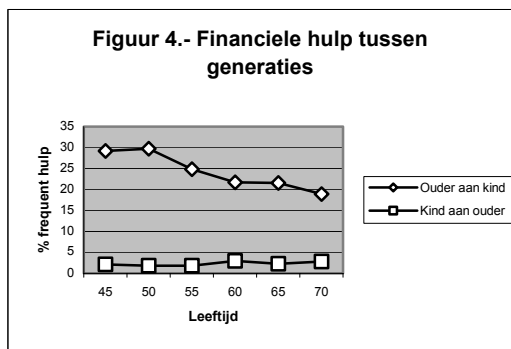
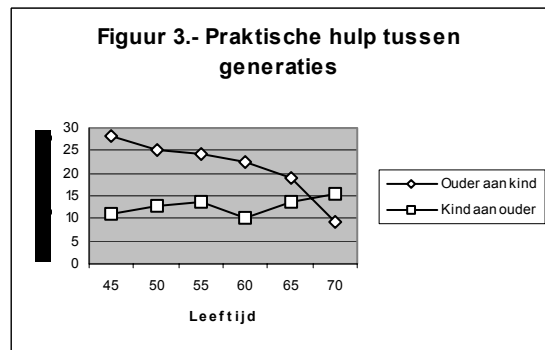
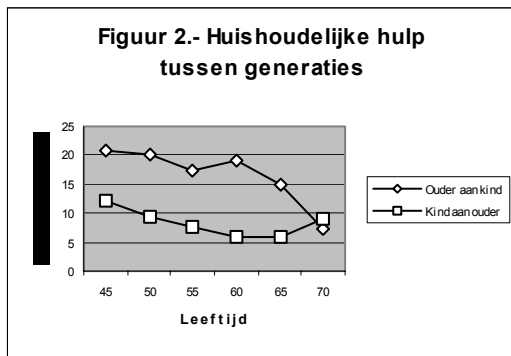
Opmerkelijk is wel dat de meeste steun incidentele steun betreft, zo eens in de 3 maanden plaatsvindt. Als we kijken naar regelmatige steun, die vaker plaatsvindt, dan zijn de percentages beduidend lager.

De voorwaarden voor steunverlening zijn over het algemeen gunstig te noemen. In de helft van de ouder-kind dyades is er wekelijks contact. Veertig procent woont binnen een straal van 4 kilometer van elkaar.

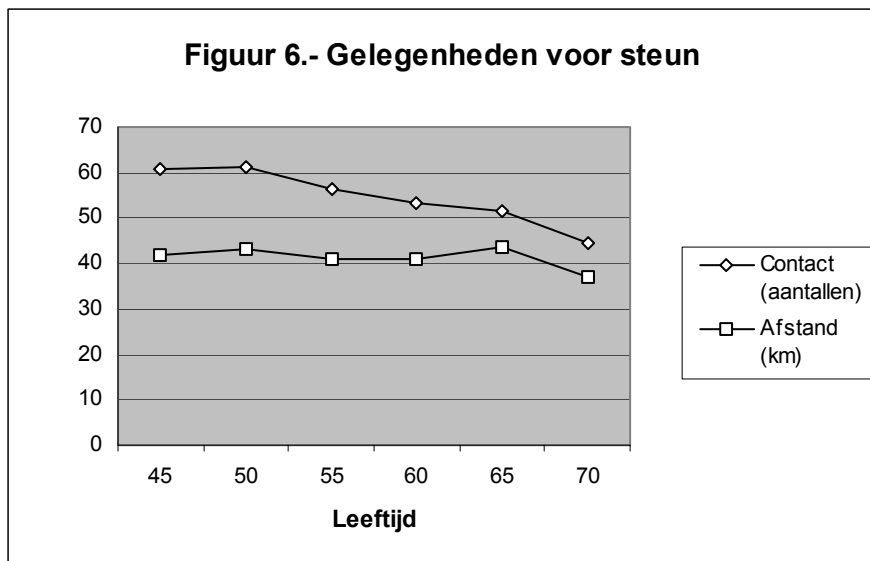
In de Figuren 2 tot en met 5 geven we meer gedetailleerde informatie over steunverlening. We beperken ons daarbij tot de frequente steunverlening, dit wil zeggen, die welke meer dan eens per 3 maanden plaatsvindt. We kijken vooral hoe de steunverlening over de levensloop verandert. De analyse is gebaseerd op een vergelijking van leeftijdsgroepen binnen het survey. Met deze gegevens kunnen we een gangbaar idee uit de literatuur toetsen: het idee van uitgestelde reciprociteit (Gouldner, 1960; Klein Ikkink et al., 1999). Vroeg in de levensloop

zou de steunuitwisseling vooral van ouder naar kind zijn. Later in de levensloop zouden kinderen in ruil voor wat hen eerder is gegeven hun ouders meer gaan steunen. De balans tussen geven en nemen zou tijdens het leven dus omdraaien.

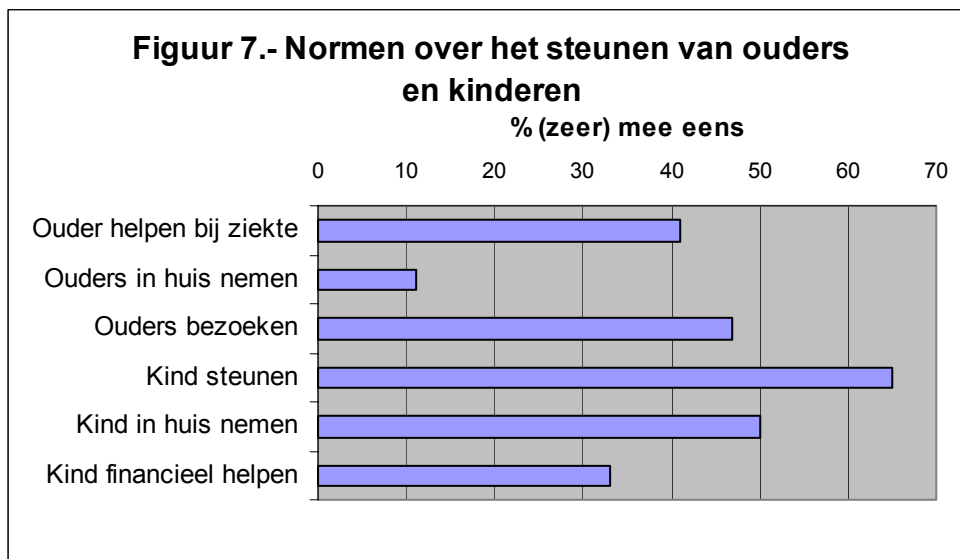
In de grafieken is weinig te zien van uitgestelde reciprociteit. In elke grafiek zijn steeds twee lijnen opgenomen: een lijn voor geven en een lijn voor nemen. Het geven van steun door ouders neemt zoals verwacht af tijdens het leven, waarschijnlijk mede door fysieke beperkingen en door het feit dat de kinderen ouder worden, en daarmee meer zelfstandig. Echter, de steun die ouderen van hun kinderen ontvangen neemt niet altijd duidelijk toe, of alleen laat in de levensloop, als de ouderen de grens van 65 B 70 jaar gepasseerd zijn. De lijnen kruisen elkaar uiteindelijk wel, zij het dat het verschil in geven en nemen dan nog erg klein is. Echter, de lijnen kruisen elkaar niet als het gaat om financiële hulpverlening: Ouders blijven ‘netto-betalers’ in de informele familiesfeer.

De gelegenheden voor steun vertonen ook enige verandering over de levensloop. De geografische afstand is nagenoeg constant, zoals Figuur 6 laat zien, maar de contactfrequentie neemt af.

3.4 Normen over intergenerationele solidariteit

In Figuur 7 laten we zien hoe de respondenten hebben gereageerd op een aantal stellingen over de steun die *kinderen aan ouders* kunnen geven en de steun die ouders aan kinderen kunnen geven. Ongeveer 40 procent van de respondenten vindt dat je ouders bij ziekte hoort te ondersteunen. Slechts 10 procent van de respondenten vindt dat mensen hun ouders in huis moeten nemen. Voor het in zuidelijke landen voorkomende patroon dat oudere ouders bij kinderen wonen is hier dus geen steun te vinden. Normen over bezoek zijn echter wel weer duidelijk: bijna de helft van de mensen vindt dat je je ouders wekelijks hoort te bezoeken.

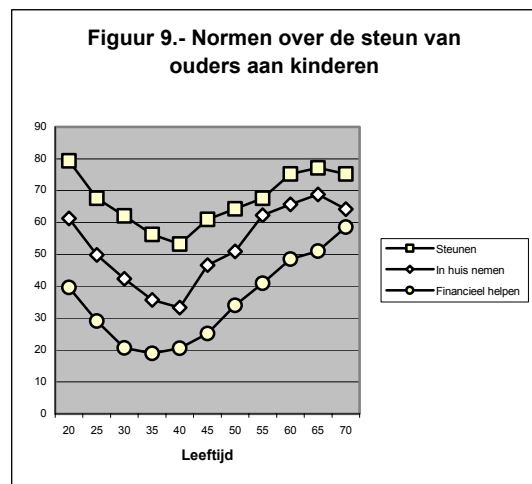
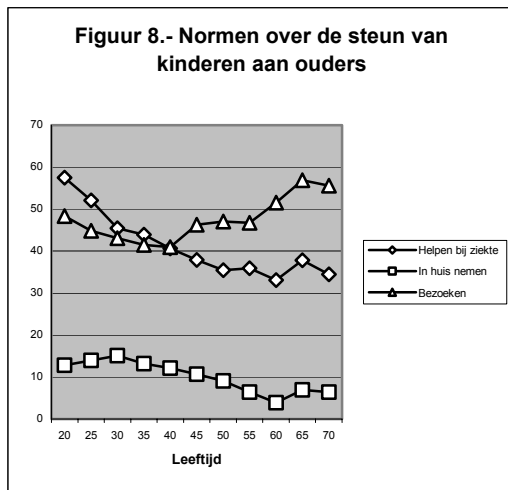

Normen over steun van *ouders aan kinderen* zijn sterker. Ruim 60 procent van de ouders vindt dat mensen hun volwassen kinderen behoren te helpen in geval van problemen. De helft vindt dat ouders hun kinderen ook bij hen in huis moeten opnemen als er problemen zijn.

Voor financiële hulp is er wat minder normatieve steun. Ongeveer een derde van de mensen vindt dat ouders kinderen financieel moeten helpen.

Merk op dat het hierboven steeds gaat om de algemene situatie: horen ouders en kinderen in het algemeen iets te doen, dus niet om wat de specifieke ouder vindt dat hij of zij zelf moet doen.

In Figuren 8 en 9 laten we zien hoe de steun voor intergenerationele solidariteit verandert over de levensloop, wederom gebaseerd op een vergelijking van leeftijdsgroepen. Een gangbare theorie over dergelijke patronen is dat generaties normen aanhangen die hun belangen ondersteunen (Logan & Spitze, 1995). Zo zouden ouderen vaker solidariteitsnormen ondersteunen waar het hulp aan ouders betreft dan jongeren. Voor dit patroon is slechts in het geval van bezoeken wat terug te vinden. Hoe ouder men is, des te meer steunt men de norm dat kinderen hun ouders wekelijks moeten bezoeken. Dit is conform het belang van de oudere generatie.

De twee andere vormen van steun laten het omgekeerde verband zien. Juist jongeren hangen sterkere solidariteitsnormen aan dan ouderen. Meer jongeren vinden dat kinderen ouders bij ziekte moeten helpen, dan ouderen dat vinden. Meer jongeren vinden dat kinderen ouders bij hen in huis moeten nemen, dan ouderen dat vinden. Deze patronen zijn precies omgekeerd aan wat men conform het generatiebelang zou verwachten. De gevoelens van verplichting bij jongeren zijn blijkbaar sterker dan de behoefte die ouders hebben aan hulp. Hier bestaat dus een interessante tegenstelling tussen de generaties. Waarschijnlijk heeft deze tegenstelling te maken met de behoefte aan zelfredzaamheid bij ouderen—men wil niet alleen de kinderen niet tot last zijn, maar men wil zelf kunnen (blijven) zorgen (Merril Silverstein et al., 1996).

3.5 Regionale verschillen

In Tabel 1 en 2 laten we zien hoe regio's verschillen. Tabel 1 laat dit zien voor steun, Tabel 2 laat dit zien voor normen. Als we Brabant vergelijken met het Nederlands gemiddelde, dan zien we dat er in Brabant meer kinderen zijn die steun geven aan hun ouders dan elders, maar de verschillen zijn niet echt groot. Brabantse kinderen geven wat meer praktische hulp en iets meer huishoudelijke hulp. Daarnaast zijn er nog verschillen tussen andere regio's. Het meeste

steun wordt er gegeven door Limburgse kinderen (Zuid). Kinderen uit Noord Nederland geven het minst vaak steun.

Tabel 1.- Steunuitwisseling tussen ouders en kinderen naar regio

	Brabant	Randstad	Noord	Midden	Zuid	Totaal
Hulp van kind aan ouder (regelmatig in afgelopen 3 maanden)						
Praktische hulp	12	7	8	7	11	8
Huishoudelijke hulp	17	13	11	11	16	13
Financiële hulp	2	2	1	3	3	2
Geven van advies	25	23	17	23	32	23
Hulp van ouder aan kind (regelmatig in afgelopen 3 maanden)						
Praktische hulp	19	16	14	15	16	16
Huishoudelijke hulp	26	18	16	21	21	20
Financiële hulp	25	22	24	26	20	24
Geven van advies	37	37	34	36	44	37
Gelegenheid voor steun						
Wekelijks contact	58	53	46	53	62	54
Wonend binnen straal van 4 kilometer	42	44	32	38	46	41
N	851	1926	604	1130	383	4894

De steun die ouders aan kinderen geven is ook regionaal verschillend. De verschillen zijn ook hier niet zo groot, maar opnieuw is het zo dat steun wat vaker voorkomt in Brabant. Met name is dit het geval als het gaat om huishoudelijke hulp.

Regionale verschillen in de geografische afstand en de contactfrequentie zijn er ook maar hier neemt Brabant geen bijzondere positie in. Vooral opvallend is dat de geografische afstand in Noord Nederland groter is tussen ouders en kinderen. Ook het contact is minder frequent. Als we de twee uitersten vergelijken zijn de verschillen redelijk groot. In Limburg is er in 62 procent van de ouder-kind relaties contact, in Noord Nederland is dat in 46 procent van de ouder-kind relaties het geval.

Tabel 2.- Opvattingen over steunuitwisseling tussen ouders en kinderen naar regio

	Brabant	Randstad	Noord	Midden	Zuid	Totaal
Normen over steun aan ouders (% mee eens)						
Kinderen moeten ouders helpen als zij ziek zijn	44	42	34	39	42	41
Kinderen moeten ouders bij hen in huis nemen als nodig	10	12	8	9	8	11
Kinderen moeten ouders	48	46	43	47	56	47

wekelijks bezoeken

Normen over steun aan kinderen (% mee eens)

Ouders moeten kinderen helpen als kinderen hulp nodig hebben	68	65	64	65	70	65
Ouders moeten kinderen bij hen in huis nemen als nodig	52	49	50	49	57	50
Ouders moeten kinderen financieel ondersteunen	33	34	30	31	36	33
N	1284	3134	752	1517	495	7182

Normen lijken tussen regio's niet erg te verschillen. De paar uitzonderingen zijn echter wel interessant. In het zuiden is men vaker van mening dat kinderen hun ouders moeten bezoeken. In het noorden is men het minst vaak van mening dat kinderen hun zieke ouders moeten helpen.

3.6 Regio-effecten of compositieverschillen?

In Tabel 3 en 4 presenteren we analyses waarin kan worden nagegaan hoe een reeks van factoren samenhangen met steun, normen, en gelegenheden. Hiertoe zijn vier nieuwe variabelen gemaakt die eerder genoemde informatie samenvatten. Het gaat om: Tabel 3: (a) een schaal die telt op hoeveel terreinen ouders hun kinderen helpen, (b) een schaal die telt op hoeveel terreinen kinderen hun ouders steunen; en Tabel 4: (c) het aantal jaarlijkse face-to-face contacten tussen ouders en kinderen, en (d) het aantal kilometers afstand tussen ouders en kinderen. De items in de schalen zijn dezelfde als die in Tabel 1 zijn gebruikt.

We bekijken vervolgens zes factoren waarvan we op grond van de literatuur een invloed mogen verwachten (Rossi & Rossi, 1990; Spitze & Logan, 1990; Bengtson & Roberts, 1991; Eggebeen, 1992; Waite & Harrison, 1992; Matthijs Kalmijn, 2006). Deze factoren zijn: de sekse van de ouder en van het kind, en van de ouders de leeftijd, hun opleidingsniveau, hun religie, de urbanisatiegraad van hun woonplaats, en de grootte van het gezin (het aantal kinderen). De invloed van elke factor wordt in de tabellen 3 en 4 bekeken na uitschakeling van de invloed van de andere kenmerken.

Tabel 3.- Regressie analyse van steun aan ouders, en steun aan kinderen

Kenmerken van ouder	Hulp van ouders aan kinderen		Hulp van kinderen aan ouders	
	Bruto	Netto	Bruto	Netto
Constante	0,91 *	2,18 *	0,44 *	-0,02
Brabant (vergelijkingsgroep)	0,00	0,00	0,00	0,00
Randstad	-0,13 *	-0,08 ~	-0,10 *	-0,06
Noord	-0,18 *	-0,13 *	-0,18 *	-0,10 *
Midden	-0,09 ~	-0,02	-0,11 *	-0,06
Zuid	-0,05	0,01	0,06	0,06
Moeder versus vader		0,11 *		0,15 *
Dochter versus zoon		0,12 *		0,07 *

Leeftijd		-0,02 *		0,00 *
Opleiding primair		0,00		0,00
Opleiding lager secundair (versus primair)		0,04		-0,04
Opleiding midden secundair (versus primair)		0,18 *		-0,02
Opleiding lager tertiair (versus primair)		0,39 *		0,00
Opleiding hoger tertiair (versus primair)		0,45 *		-0,05
Geen religie		0,00		0,00
Katholiek		0,02		0,17 *
Protestants (hervormd)		-0,12 *		0,01
Protestants (gereformeerd)		-0,02		0,10 *
Ontbrekende score op religie		-0,05		0,13 *
Urbanisatiegraad		0,00		0,02 *
Gezinsgrootte (aantal kinderen van ouders)		-0,09 *		-0,02 *
Gemiddelde van afhankelijke variabele	0,94	0,94	0,46	0,46
<hr/>				
N		4894		4894

* $p < .05$; ~ $p < .10$.

Tevens zijn in Tabellen 3 en 4 regioverschillen opgenomen. Dit gebeurt op twee manieren. In de Bruto kolom zijn de verschillen weergegeven zoals geobserveerd. In de Netto kolom zijn de verschillen weergegeven nadat verschillen tussen regio's in hun samenstelling naar de andere kenmerken (opleiding, gezinsgrootte, enzovoort) zijn uitgeschakeld. Als er in de Netto kolom nog verschillen zijn kunnen we ze beschouwen als echte regionale effecten. Dergelijke effecten kunnen bijvoorbeeld met de cultuur of tradities van een regio in verband worden gebracht, hoewel direct onderzoek daarnaar altijd nodig blijft. Als de verschillen tussen de regio's, die er in de Bruto kolom zijn, verdwijnen in de Netto kolom, dan moeten we de oorspronkelijke verschillen tussen regio's wijten aan compositieverschillen en kunnen we zekere regionale culturele verschillen uitsluiten.

We bespreken eerst deze regioverschillen. De getallen voor een bepaalde regio hebben steeds betrekking op het verschil van die regio ten opzichte van Brabant (Brabant is de vergelijkingsgroep). We zien als eerste, in de Bruto kolom van Tabel 3, dat er in Brabant significant meer hulp door kinderen aan ouders wordt gegeven dan in de Randstad, in het Noorden en het Midden. Er is geen significant verschil tussen Brabant en Limburg (Zuid). Als we kijken naar nettoverschillen, dan zijn alle verschillen met Brabant kleiner. Een deel van de verschillen kan dus aan compositie te wijten zijn. Echter, ook na gelijkschakeling van de samenstelling wordt er in Brabant nog meer hulp door kinderen gegeven dan in het Noorden en iets meer dan in de Randstad. Voor het hulp geven van ouders aan kinderen zijn de resultaten vrijwel identiek. Ook hier zien we dus wat meer intergenerationele uitwisseling dan elders (maar niet vergeleken met Limburg).

Tabel 4 laat zien dat het aantal contacten tussen ouders en kinderen een ander beeld vertoont. Hier zien we dat Brabant niet verschilt van het Zuiden en het Midden van het land, en ook niet van de Randstad als compositieverschillen worden uitgeschakeld. Het meest opvallende hier is dat ouders en kinderen in het Noorden minder contact hebben dan in de meeste andere regio's.

In Brabant is de geografische afstand tussen ouder en kind kleiner dan in het Noorden, Midden en Zuiden van het land. Ten opzichte van de Randstad is de afstand juist wat groter in Brabant. Deze verschillen zijn niet te wijten aan compositieverschillen tussen de regio's'.

Tabel 4.- Regressie analyse van contact, en afstand

Kenmerken van ouder	Aantal face-to-face contacten		Aantal kilometers afstand	
	Bruto	Netto	Bruto	Netto
Constante	68,2 *	170,0 *	20,8 *	-4,7
Brabant (vergelijkingsgroep)	0,0	0,0	0,0	0,0
Randstad	-7,6 *	-0,8	-4,4 *	-6,7 *
Noord	-20,5 *	-16,6 *	20,3 *	17,6 *
Midden	-6,1	-3,2	9,4 *	7,8 *
Zuid	-0,9	-4,0	8,1 *	10,5 *
Moeder versus vader		1,8		
Dochter versus zoon		16,7 *		-0,6
Leeftijd		-1,3 *		0,2 *
Opleiding primair		0,0		0,0
Opleiding lager secundair (versus primair)		-7,5 *		5,8 *
Opleiding midden secundair (versus primair)		-24,6 *		14,7 *
Opleiding lager tertiair (versus primair)		-36,8 *		24,7 *
Opleiding hoger tertiair (versus primair)		-47,3 *		36,9 *
Geen religie		0,0		0,0
Katholiek		13,7 *		-7,6 *
Protestants (hervormd)		11,0 *		-4,1 *
Protestants (gereformeerd)		0,2		-2,5
Ontbrekende score op religie		9,4 *		0,3
Urbanisatiegraad		-1,2		-0,5
Gezinsgrootte (aantal kinderen van ouders)		-6,4 *		1,3 *
Gemiddelde van afhankelijke variabele	69,0	69,0	29,0	29,0
N		4894		4411

* $p < .05$; ~ $p < .10$.

3.7 De determinanten van steun, normen en gelegenheden

Vervolgens kijken we naar de verschillende andere factoren in Tabellen 3 en 4. Sekse is een belangrijke factor. Dochters geven meer dan zonen en moeders geven meer dan vaders. Maar ook geldt dat dochters meer krijgen dan zonen en dat moeders meer krijgen dan vaders. Dit heeft ongetwijfeld met reciprociteit te maken, maar meer uitgebreide analyses zijn nodig om dit aan te tonen. Sekseverschillen in intergenerationele solidariteit zijn ook al eerder aangetoond en men spreekt in de literatuur dan ook wel van vrouwen als *kinkeepers*.

Het opleidingsniveau van de ouder heeft ook een belangrijke invloed op intergenerationele solidariteit. Hoger opgeleide ouders geven meer aan hun kinderen dan lager opgeleide ouders. Dit heeft onder andere (maar niet alleen) te maken met de ruimere financiële ondersteuning bij hoger opgeleiden als de kinderen studeren. Heeft de opleiding van de ouder ook een invloed op het ontvangen van steun? Hierover zijn verschillende hypothesen geformuleerd in de literatuur. Enerzijds zou men kunnen zeggen dat meer geprivilegieerde groepen meer ontvangen, zij hebben immers ook meer aan hun kinderen gegeven. Anderzijds zouden de meer gedepriveerde groepen meer kunnen ontvangen omdat ze dat meer nodig hebben. Het eerste principe berust op reciprociteit, het tweede berust op altruïsme. De gegevens laten zien dat er geen invloed is van de opleiding van de ouder op het ontvangen van steun. Dit betekent dat er voor geen van de twee principes steun is. Nader onderzoek is nodig om uit te zoeken of de twee effecten—altruïsme en reciprociteit—elkaar wellicht tegenwerken.

De gelegenheid voor steun verschilt ook sterk tussen opleidingsgroepen. Hoger opgeleiden hebben veel minder frequent contact met hun kinderen en wonen ook veel verder weg van hun kinderen. Wel dient te worden opgemerkt dat de verschillen in contactfrequentie een stuk kleiner zijn als we de geografische afstand gelijk houden. Met andere woorden, een deel van het verschil is toe te schrijven aan het feit dat hoger opgeleiden verder van hun ouders en kinderen wonen, en een deel van het verschil is toe te schrijven aan het feit dat hoger opgeleiden bij gelijke geografische afstand minder vaak hun ouders en kinderen zien. Vaak wordt dat laatste geweten aan de minder traditionele normen en waarden van hoger opgeleiden: Zij zouden zich minder verplicht voelen contact te hebben met familie en dat meer vanuit een eigen keuze doen.

Religie is een oudere scheidslijn in de Nederlandse samenleving die echter ook nu nog in belangrijke mate allerlei keuzes in de levensloop beïnvloedt, zoals kinderen krijgen, ongehuwd samenwonen, en scheiden. Is er ook een invloed op familierelaties? Zijn kerkelijk georiënteerde mensen sterker verbonden met hun familie en zijn er verschillen afhankelijk van welk geloof men heeft? De gegevens laten in de eerste plaats zien dat Katholieke en gereformeerde ouders meer steun krijgen van hun kinderen dan onkerkelijke mensen en Nederlands Hervormden. Iets andere verschillen zien we als we kijken naar het aantal contacten. Katholieken en Nederlands Hervormden zijn niet verschillend van elkaar, maar beide groepen hebben wel vaker contact met hun kinderen dan onkerkelijken. De gereformeerde kerken zijn hier afwijkend—zij hebben evenveel contact als de onkerkelijken. Opvallend is ook dat religie nauwelijks invloed heeft op het geven van steun aan de kinderen. Dat laatste is in strijd met het idee van een sterkere familiemoraal onder Katholieken—dan zouden Katholieke ouders immers ook meer moeten geven, en niet alleen meer moeten ontvangen.

De mate van stedelijkheid heeft slechts een kleine invloed en alleen op het ontvangen van steun van de kinderen. Ouders die in een grote stad of meer stedelijk gebied wonen ontvangen iets vaker steun.

De invloed van de gezinsgrootte, tot slot, is wel weer sterk. We dienen hierbij te bedenken dat de gegevens op relatieniveau zijn gepresenteerd. We zien dat naarmate het gezin groter is, er minder hulp wordt gegeven aan kinderen, kinderen geven minder aan ouders en er is minder contact met kinderen. De verklaring hiervoor is dat kinderen deels elkaars concurrenten zijn voor de tijd van de ouders. Hoe meer kinderen, hoe minder tijd er per kind beschikbaar is. Andere analyses laten zien dat het hebben van wekelijks contact met ten minste 1 kind juist

vaker voorkomt in grote gezinnen (M. Kalmijn & Dykstra, 2004). De gelegenheid voor hulp is dus juist beter in grote gezinnen. Tot slot zien we dat naarmate het gezin groter is, er minder hulp wordt ontvangen van de kinderen. Hier zien we dat kinderen elkaars taken kunnen overnemen. Per dyade wordt er minder hulp ontvangen in grote gezinnen, maar over alle kinderen samen genomen niet.

4. 'OUDEREN EERST....': SOLIDARITEIT MET OUDEREN EN ANDERE KWETSBARE GROEPEN

Zoals aangegeven in de inleiding vindt het debat over intergenerationele rechtvaardigheid en solidariteit een belangrijke bron in de sociaal-economische spanning die er bestaat tussen de al maar stijgende nationale verzorgingsstaatuitgaven en de druk van toenemende economische globalisering en competitie. De Nederlandse overheden van de laatste decennia hebben al vele maatregelen genomen om de uitgaven in te dammen, vooral op het vlak van inkomensbescherming en zorgverlening. De overheid moet hier echter rekening houden met de publieke opinie over de rechtvaardigheid van maatregelen. Met name lijkt het belangrijk te zijn dat men bepaalde groepen niet te hard aanpakt. Toenmalig CDA lijsttrekker Eelco Brinkman moest in 1994 ervaren dat zijn plan om, naast de minimumuitkeringen voor werklozen ook te korten op het AOW-pensioen, resulteerde in een grote verkiezingsnederlaag voor de christen-democraten.

Het voorbeeld van Brinkman en het AOW-pensioen maakt al duidelijk dat ouderen een categorie lijken te zijn, die zich in het algemeen mag verheugen in een tamelijk sterke solidariteit van de Nederlander, vergeleken met bijvoorbeeld de solidariteit die men voelt voor de gemiddelde werkloze. Volgens sociologische rechtvaardigheidstheorieën zal dit in zijn algemeenheid ook zo zijn. Solidariteit met een bepaalde groep wordt namelijk voor een niet onbelangrijk deel bepaald door de mate waarin mensen een groep 'hulpwaardig'² achten. De hulpwaardigheid van een groep is afhankelijk van een aantal criteria die mensen toepassen. Een groep die hoger scoort op meer van de criteria wordt als meer hulpwaardig gezien. De solidariteit met zo'n groep is dan groter, dan met een groep die lager scoort. Uit onderzoek blijkt dat mensen een vijftal criteria hanteren (Van Oorschot, 2000):

- 1) Onmacht: men is meer solidair met groepen die onmachtiger zijn, d.w.z. minder schuld treffen aan hun behoeftigheid en minder zelf aan hun situatie kunnen verbeteren;
- 2) Behoeftigheid: men is meer solidair naarmate groepen werkelijk behoeftiger zijn;
- 3) Identiteit: men is meer solidair met mensen die behoren tot de 'wij-groep', d.w.z. met mensen die voor wat betreft hun identiteit dichter staan bij degenen die zouden moeten helpen;
- 4) Dankbaarheid: men is meer solidair met behoeftige mensen die zich meegaander en dankbaarder opstellen;
- 5) Reciprociteit: men is meer solidair met mensen die in het verleden de hulp verdiend hebben, of die er in de toekomst iets voor terug kunnen doen.

In het Europese Waarden Onderzoek³ van 1999/2000 werd aan Nederlanders de vraag gesteld in hoeverre zij zich betrokken voelden bij de levensomstandigheden van vier verschillende

---

² In de wetenschappelijke literatuur wordt hiervoor de wat moeilijk te vertalen term 'deservingness' gehanteerd.

³ Het Europese Waarden Onderzoek (ofwel, *European Values Study*, EVS) is een vergelijkend onderzoek naar de waarden en opinies van Europeanen op verschillende terreinen (bijvoorbeeld: religie, huwelijk, opvoeding, man-vrouw rollen, politiek, moraal en fatsoensnormen, etc). Het onderzoek wordt vanaf 1981 om de negen jaar

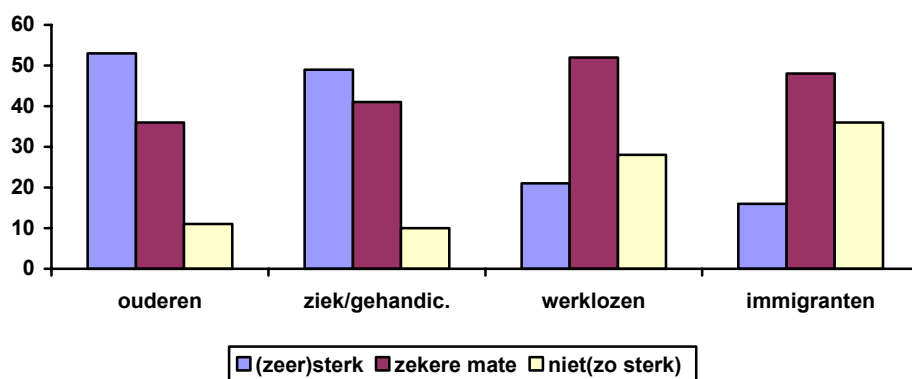
groepen: ouderen, zieken en arbeidsongeschikten, werklozen en immigranten. Op grond van de theorie van hulpwaardigheidscriteria werd verwacht dat de solidariteit van de gemiddelde Nederlander het sterkst is ten opzichte van de ouderen, op de voet gevolgd door de zieken en gehandicapten, dan de werklozen en als laatste de immigranten. De redeneringen hierachter waren als volgt. Oud worden is een natuurlijk proces, dat zich onafhankelijk van onze wil voltrekt (onmacht criterium), onze eigen (groot-)ouders zijn oud en we hopen het zelf ooit te worden (identiteits criterium), ouderen zijn in het algemeen tevreden en stellen zich maatschappelijk gezien niet eisend op (dankbaarheid criterium), de medische en verzorgingsbehoeften van ouderen zijn over het algemeen groter, dan die van de gemiddelde Nederlander (behoefte criterium)en, tot slot, het idee overheerst dat ouderen in het verleden hun steentje aan de samenleving hebben bijgedragen (reciprociteit criterium). Ouderen 'scoren' dus positief op elk van de vijf criteria. De groep van zieken en gehandicapten zal over het algemeen als onmachtig gezien worden, men zal ze zien als behoeftig, in zekere mate ook als dankbaar, ze staan als groep dicht bij 'ons', terwijl hun verdiensten voor de samenleving niet per definitie gegarandeerd lijken. Ze 'scoren' dus iets minder dan de ouderen en zullen daarom naar verwachting wat minder solidariteit ontmoeten. Het feit dat 'ziek en gehandicapt' zijn sterk op onmachtigheid wijst (het zijn geen zaken die men zichzelf bewust aandoet en ze beperken uit de aard der zaak de mogelijkheid om zelf de positie te verbeteren), doet vermoeden dat deze groep in het algemeen toch op een vrij grote mate van solidariteit mag rekenen. Anders ligt het bij de groep van werklozen, ten aanzien van welke er vaak twijfel geuit wordt over hun bereidheid tot werken. Op de criteria van identiteit, onderdanigheid en reciprociteit scoren ze niet vanzelfsprekend positief, terwijl omtrent hun behoeftigheid vaak twijfel bestaat (bijverdienen in het zwarte of grijze circuit). De groep van immigranten, tot slot, lijkt tamelijk heterogeen voor wat betreft behoeftigheid, hun bijdrage aan de samenleving wordt over het algemeen niet erkend, hen wordt nogal eens het verwijt gemaakt zich te eisend op te stellen, en hun identiteit is niet die van 'ons'.

Figuur 10 toont hoe de Nederlanders in het Europese Waarden Onderzoek hebben geantwoord. Het blijkt inderdaad zo te zijn dat zij het meest solidair zijn met de groep van ouderen. Van de Nederlanders zegt 53% zich (sterk) betrokken te voelen bij de levensomstandigheden van de ouderen in Nederland. Wat minder (49%) zegt dit ten aanzien van de zieken en gehandicapten. De betrokkenheid bij werklozen is met 21% een heel stuk minder, en de solidariteit met de immigranten is met 16% het allerminst. Hier zegt ook bijna 40% niet (zo sterk) betrokken te zijn. De verwachte rangorde blijkt dus aanwezig te zijn.

---

herhaald. De laatste meting dateert van 1999/2000 en omvatte een 35-tal landen. Het onderzoek wordt gecoördineerd door het Departement Sociaal-culturele Wetenschappen van de Universiteit van Tilburg (dr. Loek Halman). Zie voor meer info: www.europeanvalues.nl.

Figuur 10. - Mate van betrokkenheid bij ... (%)

Deze resultaten komen overeen met die van Coughlin's (1980) internationale vergelijking van studies naar de publieke opinie over de welvaartstaat, waarin de gegevens uit acht westerse landen over een periode van enkele tientallen jaren met elkaar werden vergeleken. Hij kwam tot de conclusie dat er een 'universal dimension of support' lijkt te bestaan: in alle onderzochte landen bleek men het meest solidair te zijn met ouderen, dan volgen zieken en gehandicapten, op afstand komen werklozen en de rij wordt gesloten door bijstandsontvangers. De groep van immigranten was geen deel van zijn studie.

Tabel 5 toont de verdeling van de betrokkenheid bij de onderscheiden sociaal-economische groepen naar enkele socio-demografische kenmerken van respondenten. Hieruit vallen een aantal conclusies te trekken. Op de eerste plaats kunnen we vaststellen dat de rangorde tussen de groepen binnen elk van de onderscheiden categorieën van de socio-demografische kenmerken gelijk is aan het algemene patroon. Dit geeft aan dat die rangorde, in elk geval binnen de Nederlandse bevolking, een universeel karakter heeft en dat de specifieke aard en toepassing van hulpwaardigheidscriteria diep in de cultuur verankerd liggen. Dit laat niet onverlet dat er tussen categorieën verschillen in solidariteit met bepaalde groepen kunnen zijn.

Zo zien we dat vrouwen ertoe neigen zich iets meer betrokken te voelen bij zwakkere maatschappelijke groepen dan mannen, maar dit verschil is enkel significant waar het de betrokkenheid bij ouderen en zieken en gehandicapten betreft. Bij leeftijd zien we de tendens dat ouderen zich duidelijk meer betrokken voelen bij zwakkere groepen dan jongeren. Alleen ten aanzien van de groep van immigranten is er geen significant verschil tussen oud en jong. Het verschil tussen jong en oud kan een cohort-effect zijn, dit wil zeggen, samenhangen met het feit dat beide groepen in een andere tijd geboren zijn. Jongere generaties kunnen bijvoorbeeld individualistischer opgevoed zijn dan de ouderen, die opgroeiden in een periode waarin solidariteit en verantwoordelijkheid jegens elkaar een grotere rol speelden. Maar de mogelijkheid van een leeftijdseffect is ook niet uitgesloten. Oudere leeftijdscategorieën hebben immers in het algemeen een groter persoonlijk belang bij een goed stelsel van sociale bescherming en kunnen ook door bijvoorbeeld een ruimere levenservaring zich meer betrokken voelen bij zwakkere groepen. Op grond van onze data is niet uit te maken welke van deze effecten feitelijk een (belangrijke) rol spelen. Bij opleiding zien we het meest gedifferentieerde patroon. Hoger opgeleiden zijn met ouderen minder solidair, ten aanzien van werklozen en zieken en gehandicapten is er geen verschil, maar met de immigranten zijn de hoger opgeleiden meer solidair dan de lager opgeleiden. Een verklaring voor dit verschil is niet meteen duidelijk, maar het zou erop kunnen duiden dat hoger opgeleiden het hulpwaardigheids criterium van

identiteit minder stringent toepassen dan lager opgeleiden. Ouderen zouden dan voor hoger opgeleiden in minder mate hulpwaardig zijn en immigranten meer. Naar inkomensniveau is er weinig verschil. Enkel ten aanzien van ouderen tonen de hogere inkomens zich wat minder solidair dan de mensen met lagere inkomens.

Tabel 5. - Solidariteit met groepen naar kenmerken van respondenten
(gemiddelden: NB:lagere score is meer solidair)

	Ouderen	Zieken en gehandicapten	Werklozen	Immigranten
Geslacht	*	*		
Man	2.51	2.58	3.07	3.27
Vrouw	2.34	2.45	3.04	3.20
Leeftijd	*	*	*	
<25 jaar	2.73	2.74	3.31	3.33
25-35 jaar	2.57	2.57	3.12	3.19
35-55 jaar	2.31	2.47	2.93	3.18
55-65 jaar	1.96	2.12	2.67	3.25
>65 jaar	1.98	2.29	2.89	3.25
Opleiding	*			*
Laag	2.25	2.42	3.00	3.47
Midden	2.39	2.50	3.06	3.30
Hoog	2.55	2.59	3.06	3.04
Inkomen	*			
Laag	2.34	2.47	3.01	3.16
Midden	2.39	2.53	3.00	3.25
Hoog	2.55	2.57	3.15	3.22

* = significant op 1%-niveau

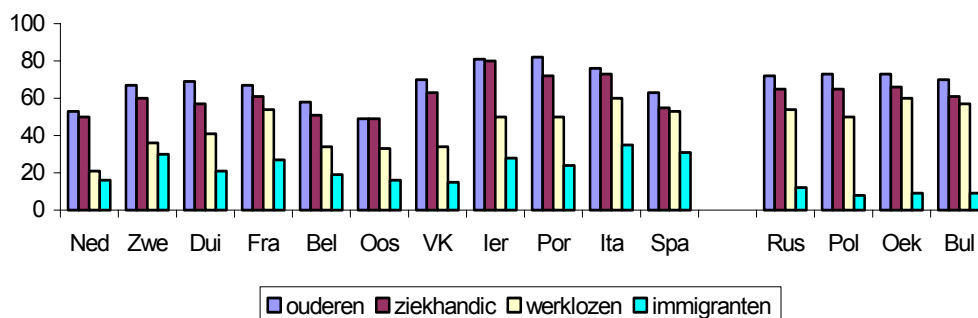
Het Europese Waarden Onderzoek maakt het mogelijk de Nederlandse resultaten op hoofdlijnen te vergelijken met die van andere Europese landen, waar mensen dezelfde vragen kregen te beantwoorden. Daarmee wordt zichtbaar of de opinies van Nederlanders onderdeel zijn van een ruimer algemeen patroon, dan wel dat ze een uitzonderingspositie innemen. De gegevens wijzen erop dat Nederland geen uitzonderingspositie inneemt.

Op de eerste plaats toont Figuur 11 dat de Nederlandse ‘hulpwaardigheids’-rangorde ook wordt aangetroffen in alle andere Europese landen, waarvoor we over de gegevens beschikken. In alle landen die we in de vergelijking hebben kunnen opnemen is men het meest solidair met ouderen, vaak in nagenoeg dezelfde mate met zieken en gehandicapten, overal in duidelijk mindere mate met werklozen en het minst met immigranten.

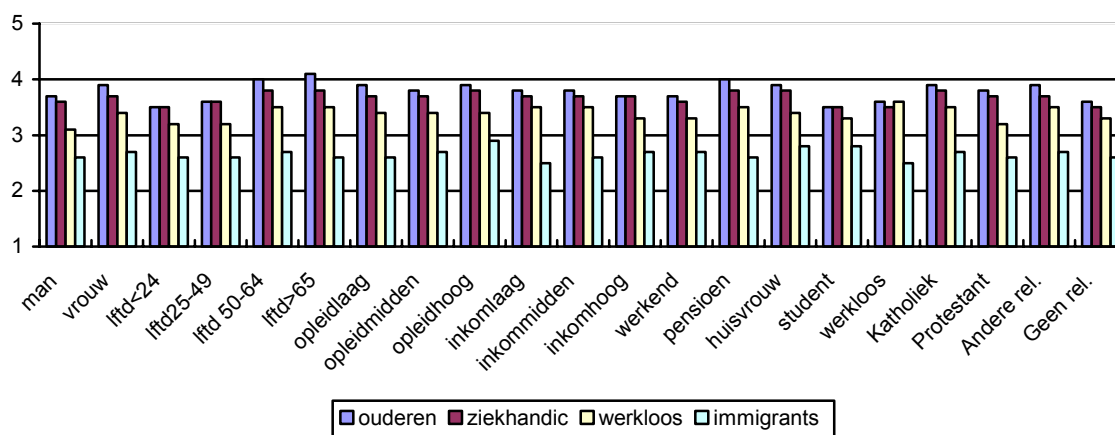
En Figuur 12 toont dat de rangorde hetzelfde is in alle sociale categorieën binnen de totale Europese bevolking van de landen in onze data-set.

Figuur 11. -Rangorde naar land

Figure 12. -Rangorde naar sociale categorie

5. Samenvatting en conclusies

Dit rapport over de solidariteit binnen Brabantse families is opgesteld op verzoek van het Brabants Kenniscentrum Ouderen.

Het centrum was geïnteresseerd in de algemene vraag hoe het zit met de solidariteit tussen de generaties. Is hier werkelijk sprake van een probleem, zoals het openbaar debat in Nederland over de intergenerationele solidariteit lijkt te suggereren? Is het werkelijk zo, dat het evenwicht van geven en nemen tussen de generaties verbroken is, waarbij per saldo de ouderen netto-ontvangers van zorg, zekerheid en inkomen zijn geworden en de jongeren netto-gevers? Vormt de categorie ouderen, als gevolg van de vergrijzing en de daarmee samenhangende kosten van pensioenen en gezondheidszorg, in toenemende mate een financiële last, die jongere generaties niet meer willen dragen? Is de individualisering van gezin, familie en samenleving zo ver doorgeslagen, dat ouderen ook in de private, informele sfeer niet meer op de solidariteit van jongeren kunnen rekenen? Met andere woorden, hoe

staat het met de feitelijke solidariteit tussen de generaties en hoe staat het met de bereidheid van jongeren om die solidariteit nog langer op te brengen?

Op grond van een aantal overwegingen is deze algemene vraag teruggebracht naar een tweetal centrale empirische vragen die beantwoordt konden worden op basis van gegevens van het Netherlands Kinship Panel Data bestand:

- Hoe zit het concreet met het feitelijk *solidaire gedrag* - wat geeft en neemt men in feite binnen de Brabantse families;
- Hoe staat het met de *solidariteitsnormen* - hoe denkt men over geven en nemen tussen ouders en kinderen?

In het onderzoek kon de situatie in Brabant vergeleken worden met die van andere regio's in Nederland, en er kon een vergelijking worden gemaakt met andere Europese landen. Dit laatste dankzij de gegevens van het Europese Waardenonderzoek EVS.

De analyse van de beschikbare gegevens leidt tot de volgende hoofdconclusies:

1. De inter-generationale solidariteit is relatief hoog en loopt per saldo vooral van ouderen naar kinderen, met name ook in financiële zaken. In de familiesfeer zijn de ouders de 'netto-betalers' als het gaat om verschillende vormen van feitelijk gedrag.

Het bleek dat relatief veel Brabantse kinderen geven steun aan hun ouders: ruim 60 procent geeft advies, ruim 20 procent geeft huishoudelijke hulp en bijna 40 procent heeft hulp met andere praktische zaken. Kinderen geven nauwelijks financiële hulp aan hun ouders. Opvallend is dat Brabantse ouderen meer van dergelijke steun aan hun kinderen geven. Bijna 80% van de ouderen geeft advies aan hun kinderen, ruim 30% geeft huishoudelijke hulp, 45% geeft hulp met praktische zaken. Het meest opvallend is dat ruim 30% van de ouderen financiële hulp geeft.

2. Als het gaat om de normen van steunverlening, dan hangen jongeren sterkere solidariteitsnormen aan, dan ouderen. Ouderen lijken hiermee hun behoefte aan zelfredzaamheid aan te geven ('het niet afhankelijk willen zijn van de kinderen').

Meer jongeren vinden dat kinderen ouders bij ziekte moeten helpen, dan ouderen dat vinden; idem over het in huis nemen van ouderen. Daarentegen is het wel zo ouderen meer vinden dat kinderen heb regelmatig zouden moeten bezoeken.

3. Vergeleken met andere regio's in Nederland is de hulp van kinderen aan ouders in Brabant iets hoger, maar de verschillen zijn klein. Hetzelfde geldt voor hulp van ouders aan kinderen, met name inzake huishoudelijke hulp.

4. De normen verschillen niet sterk maar voor zover ze verschillen, zijn ze consistent met verschillen in gedrag. In het zuiden zijn de normen ten aanzien van verplichtingen jegens ouders het sterkst, in het noorden het zwakst.

5. De gevonden regio-verschillen blijken voor een deel samen te hangen met het feit dat de sociologische bevolkingssamenstelling tussen de regio's verschilt (zoals naar religie, opleidingsniveau van de ouders, e.d.). Echter, als we daarmee rekening houden, dan blijft het zo dat Brabantse families meer onderlinge hulp en contacten kennen, dan die uit de regio's Noord en Randstad. Met de regio's Midden en Zuid (Limburg) is er dan geen verschil. Er is

dus geen typische Brabantse familiesolidariteit aan te wijzen, hooguit een zuidelijke, als Brabant en Limburg samengenomen zouden worden.

6. Er zijn persoonlijke kenmerken die onderling hulpverlening en contact positief beïnvloeden:

- Vrouwen (dochters en moeders) geven en ontvangen meer dan mannen (zonen en vaders),
- Hoger opgeleide ouders geven meer aan hun kinderen dan lager opgeleide ouders, maar dit betekent niet dat ze ook meer ontvangen,
- Hoger opgeleide ouders hebben minder frequent contact met hun kinderen, en wonen gemiddeld verder van hen vandaan,
- Katholieke en Protestantse ouders krijgen meer steun van hun kinderen, dan ouders zonder religie, maar er is geen verschil als het gaat om geven door ouders aan kinderen,
- In grotere gezinnen wordt minder aan individuele kinderen gegeven en is er met hen minder contact, en per kind wordt er minder aan ouders gegeven. (Echter, omdat er meer kinderen zijn kan het totaal dat ouders en kinderen aan elkaar geven toch groter zijn, dan in kleine gezinnen).

7. Ouderen vormen een categorie die binnen Nederland en andere Europese landen kan rekenen op een grote mate van solidariteit, vergeleken met andere sociaal-economische groepen zoals zieken en gehandicapten, werklozen en immigranten. Ouderen worden als het meest ‘hulpwaardig’ gezien. Vooral het verschil met werklozen en immigranten is groot. Ouderen hebben deze voorrangpositie onder alle leeftijds-, opleidings- en inkomenscategorieën.

Tot slot

Of er op macroniveau een onrechtvaardigheid bestaat in de balans tussen wat ouderen en jongeren ten opzichte van elkaar geven en nemen, is moeilijk empirisch te beantwoorden. Zogenaamde ‘accounting studies’ zijn gebaseerd op een reeks, vaak kwestieuze, aannames en ze houden geen rekening met het geven en nemen van sociaal en cultureel kapitaal.

Over de vraag of de solidariteit binnen families als gevolg van het individualiseringsproces aan erosie onderhevig is, zijn de meningen verdeeld. Het lijkt vooral zo te zijn dat de familiesolidariteit niet zozeer afneemt, maar wel van karakter verandert.

Wat het onderhavige onderzoek in grote lijnen leert is, dat de informele familiesolidariteit in Brabant (en in de overige Nederlandse regio’s) - waar het gaat om concrete onderlinge steunverlening en om normen over geven en nemen - op een relatief hoog niveau staat.

Opvallend is dat ouderen per saldo meer geven aan hun kinderen, dan andersom. Met andere woorden, als het gaat om informele solidariteit zijn de ouderen de ‘netto-betalers’. Of dit een vorm van inter-generatiele onrechtvaardigheid genoemd mag worden, en of het op zou wegen tegen de veronderstelde macro-economische onrechtvaardigheid is een kwestie van opvatting. Een feit is, dat ook een Europees vergelijkend onderzoek naar o.a. geven en nemen tussen de generaties leert dat de stroom van grotere financiële giften vooral gaat van ouders naar kinderen. Voor een belangrijk deel wordt dit mogelijk gemaakt door het bestaan van pensioenen. In de Europese landen waar deze pensioenen beter zijn, geven ouderen meer aan hun kinderen en ontvangen ze minder van hun kinderen (Zie het zg. SHARE-project,

gerapporteerd in: Boersch-Supan et al., 2005). Dit betekent dat in een land als Nederland, met zijn goede pensioenvoorzieningen, een deel van de 'formele giften' van jong aan oud, gedaan in de vorm van AOW-pensioenen, vrijwel meteen weer als 'informele gift' van oud naar jong terugvloeit.

Geraadpleegde literatuur

- Attias-Donfut, C., & Arber, S. (2000). Equity and solidarity across the generations. In S. Arber & C. Attias-Donfut (Eds.), *The myth of generational conflict: the family and state in ageing societies* (pp. 1-21). London: Routledge.
- Becker, H. (2000). Discontinuous change and generational contracts. In S. Arber & C. Attias-Donfut (Eds.), *The myth of generational conflict: the family and state in ageing societies* (pp. 114-132). London: Routledge.
- Bengtson, V. L., & Roberts, E. L. (1991). Intergenerational solidarity in aging families: An example of formal theory construction. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 856-870.
- Boersch-Supan, A., Brügiavini, A., Juerges, H., Mackenbach, J., Siegrist, J., & Wevber, G. (2005). *Health, ageing and retirement in Europe: first results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Ageing (MEA).
- Coughlin, R. (1980). *Ideology, public opinion and welfare policy; attitudes towards taxes and spending in industrial societies*. Berkely: Institute of International Studies, University of California.
- Daatland, S., & Herlofson, K. (2003). 'Lost solidarity' or 'changed solidarity': A comparative European view of normative family solidarity. *Ageing and Society*, 23, 537-560.
- Dykstra, P., Kalmijn, M., Knijn, T., Komter, A., Liefbroer, A., & Mulder, C. (2004). *The Netherlands Kinship Panel Study, 2002-2003*. The Hague: Netherlands' Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI).
- Dykstra, P. A., Kalmijn, M., Knijn, T. C. M., Komter, A. E., Liefbroer, A. C., & Mulder, C. H. (2004). *The Netherlands Kinship Panel Study, 2002-2003*. The Hague: Netherlands' Interdisciplinary Demographic Institute.
- Eschwege, D. J. (1992). Family structure and intergenerational exchanges. *Research on Aging*, 14(4), 427-447.
- EU. (1999). *Een Europa voor alle leeftijden: Meer welvaart en solidariteit tussen de generaties*. (COM(1999) 221 def.) Brussels: European Commission.
- Gouldner, A. W. (1960). The norm of reciprocity: Preliminary statement. *American Sociological Review*, 25, 61-79.
- Kalmijn, M. (2006). Educational inequality and family relationships: Influences on contact and proximity. *European Sociological Review*, in press.
- Kalmijn, M., & Dykstra, P. (2004). Onder vier ogen: Contacten tussen ouders en kinderen. *Demos*, 20(10), 80-83.
- Klein Ikkink, K., Van Tilburg, T., & Knipscheer, K. C. P. M. (1999). Perceived instrumental support exchanges in relationships between elderly parents and their adult children: Normative and structural explanations. *Journal of Marriage and the Family*, 4, 831-844.
- Kotlikoff, J. (1992). *Generational accounting: Knowing who pays, and when, for what we spend*. New York: Free Press.
- Logan, J. R., & Spitze, G. (1995). Self-interest and altruism in intergenerational relations. *Demography*, 32(3), 353-364.
- Popenoe, D. (1988). *Disturbing the nest: family change and decline in modern societies*. New York: Aldine De Gruyter.
- Preston, S. (1984). Children and the elderly: Divergent path's for American's dependents. *Demography*, 21(4), 435-457.
- Rossi, A. S., & Rossi, P. H. (1990). *Of human bonding: Parent-child relations across the life course*. New York: Aldine de Gruyter.

- Silverstein, M., & Bengtson, V. L. (1997). Intergenerational solidarity and the structure of adult child-parent relationships in American families. *American Journal of Sociology*, 103, 429-460.
- Silverstein, M., Chen, X., & Heller, K. (1996). Too much of a good thing? Intergenerational social support and the psychological well-being of older parents. *Journal of Marriage and Family*, 58(4), 970-982.
- Spitze, G., & Logan, J. (1990). Sons, daughters, and intergenerational social support. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 420-430.
- Van Oorschot, W. (2000). Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy and Politics*, 28(1), 33-49.
- Waite, L., & Harrison, S. C. (1992). Keeping in touch: How women in mid-life allocate social contacts among kith and kin. *Social Forces*, 70, 637-655.
- WRR. (1999). *Generatiebewust beleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.